

Петро РАДЬКО
(Полтава, Україна)

Сучасна українська історіографія козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини

В умовах необхідності проведення конституційної реформи та реформації політичної системи, утвердження національної ідеї в Україні нагальною є проблема вивчення та узагальнення історичного досвіду національного державотворення українського народу. Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що серцевиною національної ідеї поневоленого народу є комплекс уявлень і положень про створення самостійної держави. З цього приводу відомий український історик Н. Полонська-Василенко зазначала: “Український народ піднісся на недосяжну височінь. І що глибше усвідомлював він своє економічне багатство, духовну велич, тим гостріше відчував контраст між цим піднесенням і національним пригніченням: йому бракувало свободи та власної держави” [11, с. 521]. До цього патріарх української історіографії М. Грушевський зауважував, що “могутній інстинкт національного будівництва” витворив в останній третині XVI ст. зародок державного організму – Запорізьку Січ. Цей феномен політичного життя українського народу викликав науковий інтерес відомих українських істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Крип’якевича, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького, а також австрійського посла Еріха Лясоги, французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана, німецького історика Еразма Франціска та ін.

Саме державницькі устремління штовхали козаків на повстання 1591–1596 рр. до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, внаслідок чого у Варшаві заговорили про їхні наміри захистити “бідний і пригнічений люд” від насильства й тиранії Польщі та “заснувати нову Республіку” [12, с. 67]. Успадкований від

Запорізької Січі адміністративно-територіальний устрій став у Козацькій державі логічним продовженням вічових традицій Київської Русі. У цій державі всі урядники – від гетьмана до представника сотенної старшини – формально обиралися самими козаками, хоча вже при Богдані Хмельницькому реальна виборність фактично була відсутньою [10, с. 84].

Українська державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації “козацького устрою”, що визначалася демократизмом. На думку В. Смолія та В. Степанкова, його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової, конфесійної чи національної залежності та майнового становища; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво обирало власний кодекс “прав і вольностей” – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві [12, с. 68].

Дослідниця Н. Яковенко звертає увагу на фундаментальні “закони” козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст. і є достатньо відомі з пізніших прикладів, і просто не могли бути іншими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше – це мала бути група рівних індивідів, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Козацька спільнота не могла розділятися на “своїх” і “чужих” за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки їх членів єднала вища спільність “Ми”, протиставлена загрозі ззовні. Врешті, почуття “Ми” мусимо абсолютно притлумлювати кожне конкретне “Я”, бо тільки й забезпечувало колективну захищеність; відтак, авторитет ватажків залежав насамперед від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети [15, с. 190].

В історичній літературі першої половини 90-х років XX ст. окреслилася тенденція до ідеалізації “демократичності” республіканської форми правління Запорізької Січі, під якою часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних (“чорних”) радах

своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво “християнської козацької республіки”, по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [13, с. 19].

Якщо торкатися козацьких мотивацій щодо наріжних принципів політичного життя та створюваного козаками державного організму, то як з'ясував П. Сас, “центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорізької спільноти посідало поняття колективної волі”. Вона реалізовувалася через козацьку раду, що була формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, які будь-коли могли утворити радне коло. Рішення ради були обов'язковими (під загрозою смертної кари) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так, у козацькій Україні формувалася республіканська форма правління, за якої всі посади були виборними (див. [12, с. 68]. Дослідниками аргументовано доведено, що унікальний в європейській державно-управлінській практиці того часу принцип виборності всіх посадових осіб у державі дозволив забезпечити тісну взаємодію старшини і рядових козаків, що реально зміцнювало засади демократії в українському суспільстві. З іншого боку, – саме цей принцип підсилював відцентрові тенденції в українській старшині, оскільки, при необхідності, він давав легітимну санкцію будь-яким сепаратистським устремлінням окремих полковників в епоху Руїни (друга половина XVII ст.) [10, с. 84–85].

Республіканська форма правління знайшла своє відображення саме у козацьких радах, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася козацька старшина. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади. За традицією вона збиралася 1 січня, але в міру потреби скликалися неординарні ради, на яких розглядалося широке коло питань або ж одне найнагальніше. У раді мали право брати участь всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж були виключно старшинські. Зібрання козаків з їх власної ініціативи інколи називаються “чорною” радою. Місцем проведення ради, як правило, була Січ, але в поході вона могла відбутися будь-де. В ході Визвольної війни, як зауважує В. Щербак, козацька рада перетворюється на вищий законодавчий орган Української ко-

зацької держави. Із зміцнення гетьманської влади скликалася рідше. Після Чорної ради 1663 р. в Ніжині в ній брали участь лише представники від полків [7, с. 329]. Дослідник О. Путро акцентує увагу на тому, що в період гетьманства К. Розумовського зросла роль генеральної старшини і фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, що складалася насамперед із генеральної старшини. Вона включала найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин і перестала існувати у 80-ті роки XVIII ст. у зв'язку з остаточною ліквідацією залишків української автономії [7, с. 376].

З цього погляду звертають на себе увагу свідчення іноземців, котрим доводилося знайомитися з практикою даної форми політичного життя Січі. Так, можна навести визнання французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана: “Гетьмани дуже суворі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході... Бо, коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана... Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні” [1, с. 67].

Подібна практика розв'язання найважливіших питань, на думку дослідників, створювала сприятливу атмосферу для інтриг і відкритої боротьби за владу як окремих осіб, так і старшинських угруповань. Незрідка “чорна” рада перетворювалася у знаряддя в руках досвідчених політиків або ж спритних демагогів для досягнення ними своїх цілей. Стає традиційною нестабільність позицій козацтва, а міжусобна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначилися на процесі консолідації козацького стану (постійно існували гострі суперечності між запорізькими й городовими козаками), на результатах боротьби з Річчю Посполитою. Не можна нехтувати згубний вплив охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування козацької ментальності. Насамперед вони призводили до превалювання в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою, формували стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що є неминучим у процесі становлення механізму державної влади). З цього погляду цілком слушним є тонке спостережен-

ня сучасника національної революції німецького історика Еразма Франціска, який відзначав, що козаки понад усе цінували свою “дику свободу” [9, с. 256].

Ось у такій атмосфері формувалася світогляд Б. Хмельницького, який, беручи активну участь у козацьких акціях, здобував життєвий, політичний і військовий досвід. Отримавши привілеї і клейноди, Богдан Хмельницький вловивши основні тенденції розвитку суспільства, в 1646 р. розпочав підготовку нового козацького повстання. Звертає на себе увагу той факт, що під час проведення таємних рад зі своїми однодумцями він відзначав посилення не лише соціального гніту, а й національно-релігійного. У вересні – першій половині жовтня 1647 р. було проведено кілька таємних рад для обговорення плану дій і пошуку союзників у майбутній боротьбі. Адже в пам’яті козаків жили гіркі спогади про минулі поразки в боях з польськими військами у 30-х рр., тому дехто боявся повстання, приреченого, на їхню думку, на поразку через перевагу ворожих сил. На це Б. Хмельницький відповів, що під час своїх поїздок по українських землях “скрізь бачив жахливі утиски й тиранства”, а отже, селяни і городяни могли підтримати козаків. Таким чином, він уявляв майбутню боротьбу як спільний виступ різних груп українського населення.

Представник сучасної української історіографії І. Бутич акцентує увагу на тому, що повстання, очолене Богданом Хмельницьким, яке дістало назву Хмельниччини, поклато початок новому етапі в історії Східної Європи, України зокрема. Як керівник активної боротьби українського народу за здійснення соціальних, політичних і культурних ідеалів, Хмельницький протягом десяти років перебував у центрі подій. Відбиваючи загальнонародні інтереси, гетьман зробив справжній переворот у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір різні суспільні сили, організував їх і повів на повалення влади польської шляхти в Україні. Він стояв біля джерел створення Української держави і, як визначний політик, зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, але й за допомогою соціально-економічної політики об’єднати, для досягнення цієї мети, різні стани українського суспільства і цим створити сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування української держави. Як творець нової адміністрації, Хмельницький багато зробив для становлення державного апарату та налагодження його функціонування [2, с. 11].

Сучасна українська історіографія наголошує на тому, що важко переоцінити роль Б. Хмельницького в творенні державних інституцій (насамперед органів влади, армії, судових установ) та розробці підвалин внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Істотного значення набуває проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями “чорної” козацької ради. Відомо, що обрання Б. Хмельницького відбулося на “чорній” раді відразу ж після захоплення повстанцями Січі приблизно в першій половині лютого 1648 р. [5, с. 31]. Звичайно, перші кроки в зносинах з польською стороною йому доводилося робити лише за згодою загальної козацької ради, що скликала в середині березня з нагоди прибуття послів М. Потоцького, М. Хмелецького і С.М. Ричевського для обговорення змісту вимог до коронного гетьмана. Доволі складним було становище Б. Хмельницького у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч осіб, а у середині червня з Полонного повідомляли, що гетьман “жодним чином не може вгамувати свавілля черні”. За свідченням іншого джерела, гетьман не міг мати серед повстанців міцної влади, бо вони “навчилися топити своїх гетьманів”. Вкрай напружено проходила “чорна” рада 10–12 червня 1648 р., і лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдалося її переконати в доцільності припинення наступальних дій і спорядженні посольства до Варшави. До речі, тоді ж було вирішено, що після двотижневого перебування по домівках усі знову зберуться до козацького війська, щоб заслухати “реляцію, яку привезуть послі”. 29 червня в Чигирині знову збирається “чорна” рада для заслухання листа від А. Кисіля та підготовки відповіді. Отже, “чорна” козацька рада протягом першої половини 1648 р. цілковито контролювала прийняття гетьманом рішень з найважливіших політичних питань [13, с. 37].

Як зауважують дослідники, надзвичайно важливе значення для розбудови козацької армії, діяльності державного апарату, визначення функцій гетьмана мали розроблені і ухвалені козацькою радою у другій половині червня 1648 р. “Статті про устрій Війська Запорозького”. Їхні настанови виходили за межі військового статуту й охоплювали інші сфери життя козацької України [12, с. 146]. Спираючись на “Статті про устрій Війська Запорозького”, гетьман вживає заходів для вгамування свавілля повсталих, насамперед, розіслав по всій Україні універсали з наказом: “Кожен, з нашого Війська Запорозького, та і з інших шляетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти й за-

ворушення мусить припинити” [14, с. 79–89], а дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоноса, заборонив йому “свавілля чинити, міста палити й руйнувати”.

Дослідники звертають увагу на ще один суттєвий момент. При розв’язанні важливих питань розгортання Національної революції протягом липня – серпня 1648 р. гетьман відмовляється від практики скликання “чорних” козацьких рад, обмежуючись нарадами зі старшиною. На цей новий аспект політичного розвитку Української держави звернув увагу посланців А. Кисіля сам Б. Хмельницький: “...не так у нас тепер [ведеться] справа, як [це було] здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся”. За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомляли, що тепер гетьман з черню ради не має, “чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з ними радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду” [13, с. 39]. Сказане, однак, зовсім не означає, що Б. Хмельницький дозволяв собі легковажити позицію основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше вимагала припинити переговори з Польщею.

Не можна замовчати, на думку дослідників, й такий важливий аспект політичної діяльності Б. Хмельницького, як проведення курсу на зміцнення прерогатив гетьманської влади, що суперечив традиційному республіканству Війська Запорозького. Уже в другій половині 1648 р. він дедалі частіше відмовляється від практики скликання “чорної” ради, прагнучи зміцнити владу самого гетьмана. На військовій нараді під Замостям він заявив: “Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!”. З іншого боку, доводиться діяти дуже обачно, остерігаючись виступу у козацькому війську. За визнанням А.Г. Мокрського, котрий неодноразово зустрічався з Б. Хмельницьким, хоча гетьман “деспотично керує військом з 300 тис. осіб, проте він не може бути спокійним за своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї нищої черні...” [13, с. 52–53].

У першій половині 1649 р. спостерігається, за словами В. Липинського, “прояв самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького” [6, с. 117–120]. Це не лише позначається на політичному розвитку Української держави, а й формує в свідомості її населення зародок ідей монархізму. Він прямо чи опосередковано почав висловлюватися про свою владу не як про владу виборного гетьмана, а як про надану

Богом самодержавну владу володаря Русі. 22 лютого 1649 р. заявив польським послам: “Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським”. Так, на думку В. Смолія та В. Степанкова, започаткувалася еволюція влади виборного і жорстко підлеглого “колективній волі” Війська Запорозького гетьмана до освяченої Богом влади володаря, чийй волі тепер мала підпорядковуватися “колективна воля” громади. Б. Хмельницький усуває з арени політичного життя генеральну (чорну) раду, що була формою прямого волевиявлення козацтва. Її замінює старшинська рада. Зводить також нанівець принцип виборності генеральної старшини і полковників. Так, у травні 1649 р. гетьман поміняв частину з 30 полковників, для яких закінчився “рік реґіменту” (керування полком), хоча міг продовжити термін перебування на цій посаді [12, с. 190]. Однак, як зауважують дослідники, ця заміна відбувалася не механічно, а з огляду на лояльність того чи іншого полковника до гетьмана.

В умовах різкого загострення внутрішньополітичної ситуації на перше місце висувалася розробка підвалин соціально-економічної політики. Задля цього, гетьман вирішив провести в Києві розширену старшинську раду (за участі київського воеводи та заслужених реєстрових козаків), яку В.Я. Рудавський назвав “з’їздом публічним Русі” “на зразок польського сейму”. У першій декаді березня сюди прибули Б. Хмельницький, старшини і запрошені козаки, а також 10 тис. “випищиків”. Дочекавшись 13 березня приїзду з Варшави послів та А. Киселя, через день гетьман розпочав роботу ради. Вона відбулася у складних умовах, бо частина радикально налаштованих старшин виступала проти допуску шляхти до маєтків і відновлення старих порядків, а “випищики” вочевидь готувалися до бунту, що і розпочався 16 березня, коли повстанці оточили замок і вимагали стратити А. Киселя. За наказом Б. Хмельницького козаки розігнали бунтівників; водночас усіх “випищиків” гетьман розпорядився поновити в реєстрі [12, с. 212–213].

Після трагічного завершення Берестечкової битви Богдан Хмельницький, не приховуючи розпачу, “схопився за голову і став вирікати прокляття”. Однак приголомшені удари долі не зламали його. Очевидно, 16 липня провів старшинську раду, що ухвалила розпочати мобілізацію нової армії. А відтак розіслав універсали з розпорядженням заможнішим козакам збиратися на урочищі Маслів Став, а біднішим

– розійтися по домівках і готувати продовольство й боєприпаси [12, с. 258].

Дослідники звертають увагу на те, що в цей час на Лівобережжі загострилася конфліктна ситуація. За розпорядженням миргородського полковника М. Гладкого, маси невдоволених політикою гетьмана почали збиратися в обозах на берегах Хорола, Псла й Ворскли. Не виключено, що серед старшин виникла змова проти Б. Хмельницького з метою його усунення від влади, на чолі якої перебували М. Гладкий і прилуцький полковник Семен Герасимов. Тому 2 травня 1652 р. відбулася старшинська рада, на якій Ф. Джеджалій вказав на “полковника миргородського Матвія Гладкого що він полковник й інші сотники з ним хочуть його гетьмана згубити і розпочати війну з поляками”. Подібне обвинувачення було висунуте проти С. Герасимова. Рада ухвалила усім їм смертний вирок і незабаром їх розстріляли. Жорстокість розправи над групою старшин пояснюється не їхніми антипольськими настроями й участю у виступах на Лівобережжі (не менш опозиційно до виконання умов договору були налаштовані І. Богун, С. Подобайло й інші старшини), а участю в антигетьманській змові [12, с. 269].

16 січня 1653 р. гетьман Б. Хмельницький провів старшинську раду, що ухвалила не миритися з польським королем, мобілізувати військо, заборонити купцям вивозити хліб до Польщі та клопотатися про “милість” у царя. Надіслав кримському ханові повідомлення про те, що Річ Посполита готує наступ проти України, і попросив надіслати допомогу. Зібрана Іслам-Гіреєм нарада мурз ухвалила спрямувати до Чигирина посланця для з’ясування масштабів загрози польського наступу. Якщо його очолюватиме король, на допомогу Богданові вирушить орда під проводом самого хана. У пошуках додаткової підтримки гетьман відправив послів до турецького султана й провів переговори з посланцем Дьєрдя II, який прибув разом з українським посольством. У листі до трансільванського князя висловлював задоволення фактом збереження “старої дружби” й запевняв, що зі свого боку не дасть “жодної нагоди для розриву приязні...” [12, с. 287].

Дослідниками встановлено, що на зібраній у травні 1653 р. старшинській раді з метою прийняття турецької протекції всі полковники, якщо вірити І. Виговському, за винятком А. Ждановича, висловилися на її користь. Навіть, якщо генеральний писар перебільшив, однак є підстави стверджувати, що робота ради засвідчила існування серед

старшин сильного угруповання протурецької орієнтації. Інше угруповання, очолюване, мабуть, І. Виговським, висловилося за прийняття протекції московського царя. Зрозуміло, що остаточне рішення залежало від позиції гетьмана. І в цей відповідальний момент, на думку В. Смоля та В. Степанкова, Б. Хмельницький припустився стратегічної помилки: вочевидь, не до кінця усвідомлюючи глибини внутрішньої кризи, яку переживала держава, а також не вловивши погіршення її геополітичного становища, гетьман вирішив і далі провадити політику балансування між інтересами Речі Посполитої, Криму, Росії й Порти, намагаючись залучитися підтримкою Порти й Росії, обіцяючи її володарям прийняти їхню протекцію. Однак, потенціал цієї політики впродовж 6 років уже себе вичерпав. Слід було визначитися й робити відповідний крок, інакше реальною ставала загроза, перехитрувавши себе, стати заручником своїх обіцянок і потрапити в пастку [12, с. 293].

На початку серпня 1653 р. Б. Хмельницький прийняв турецького посла, а згодом направив посольство до Стамбула, яке мало клопотатися про повернення влади союзнику В. Лупулу. В цей час гетьман зібрав старшинський з'їзд за участю заслужених козаків і “начальників міст і містечок”, щоб обговорити чи доцільно прийняти протекцію султана або царя, чи варто повернутися у підданство короля. Якщо вірити словам захопленого жовнірами в полон хірурга, який “служив самому Хмельницькому”, на з'їзді було “названо труднощі, які б виникли при прийнятті того чи іншого рішення. Присутні відповіли, що не хочуть йти ні під турка, ані під московита, що їх не обеззброїли, ані в неволю до шляхти. Не маючи способу домогтися пробачення з боку короля, доведеться їм зі зброєю в руках сміливо завершити свої клопоти і своє життя”. Російські джерела засвідчують, начебто рада ухвалила прийняти протекцію Олексія Михайловича. Чи це так, сказати важко, але достеменно відомо, що на початку другої декади вересня 1653 р. до Москви відбув посол Лаврін Капуста з проханням прислати воєвод з військом для відбиття наступу поляків і виявити “государеву милість”. В. Смолій та В. Степанков констатують, що старшинський з'їзд відхилив пропозицію про прийняття турецької протекції (основну причину цього рішення вбачають у традиційному несприйнятті українцями мусульманського світу, їхнього неприхильного, якщо не відверто ворожого ставлення до Порти як оплоту споконвічного ворожого степу) [12, с. 302–303].

Відомо, що політичні наслідки Жванецької кампанії для Української держави виявилися катастрофічними. Кримсько-польська угода не передбачала навіть визнання самого факту її існування, не кажучи вже про автономію чи навіть незалежність. Вона засвідчила також політичну безперспективність для виборення самостійності союзу з Кримом, еліта якого однозначно продемонструвала, що не дозволить існування на своїх північних кордонах Української держави. Мало того, тепер ханат став союзником Речі Посполитої у втіленні в життя умов угоди. Це означало, що в разі спротиву окупації козацької України польськими військами, Б. Хмельницькому довелося б мати справу не тільки з польсько-литовськими, а й із кримськими військами. Перемогти в цій боротьбі не було жодного шансу. Геополітичне становище козацької України, враховуючи охолодження відносин із Портою, стало критичним. Дослідники сповна поділяють висловлене П. Феденком міркування, “Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя” (див.[12, с. 313].

У зв’язку з таким несприятливим перебігом подій гостро постала проблема пошуку, за визначенням О. Оглоблина, “міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні”. За тодішніх обставин її можна було одержувати або від Порти, або від Росії. Не можна не погодитися з міркуванням Я. Дашкевича: трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильних сусідів. У неї не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду (див.[4, с. 274]. Дослідниця Н. Яковенко нагадує, що дипломатична активність Богдана Хмельницького в балансуванні між Варшавою та Стамбулом і його васалами – Кримом, Молдовою й Семигородом – від перших днів війни доповнювалася складним плетиним контактів із північно-східним сусідом – Московським царством [15, с. 348].

Імовірно, 16 грудня 1653 р. Б. Хмельницький зібрав старшинську раду, на якій ознайомив присутніх зі змістом основних положень кримсько-польської угоди та порушив питання про повний розрив з Річчю Посполитою: “йти від короля геть...”. Інформував їх про згоду царя прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію, що сприйнялося позитивно. Гетьман розіслав універсали до її населення, попере-

джаючи остерігатися проходження татар. Його шлях пролягав через Сатанів, Городок, Меджибіж, Летичів, Літин, Вінницю на Корсунь. Щоб запобігти грабункам татар, залишив у Меджибожі 500 вояків, а в Брацлаві – 3 полки. З Літина послав застереження ханові, що коли його вояки чинитимуть свавіля й братимуть ясир, то він вживатиме відповідні заходи. Близько 26 грудня розпустив військо, наказавши старшині (полковникам, осавулам, сотникам) негайно з'їжджатися до Переяслава. 31 грудня наказав посольству В. Бутурліна, яке мав супроводжувати полковник І. Федорович, їхати до Переяслава [12, с. 314].

У суботу 17 січня гетьман зустрівся з російськими послами, які запропонували в неділю передати йому царську грамоту, зачитати указ Олексія Михайловича й принести присягу в церкві на вірність володареві Московії. Б. Хмельницький погодився, зауваживши, що спочатку вранці 18 січня проведе таємну старшинську раду, після якої вони заслухають царський указ, обговорять його зі старшинами, а вже після цього присягнуть цареві. На жаль, через брак джерел історикам невідомий зміст старшинської ради. Можна припустити, що в центрі обговорення перебували статті, на основі яких мали прийняти російську протекцію. Гетьман і старшини вважали, що цей акт повинен мати договірний характер із взаємною присягою сторін на узгоджених умовах. Проте, вони не враховували такої специфіки політичного устрою Московії, як самодержавності влади царя, що еволюціонувала у бік абсолютизму і не припускала можливості принесення монархом присяги стороні, яка трактувалася підданою його владі. Також виникає враження, що українська сторона не спромоглася (з невідомої причини) до початку ради узгодити з російською всі умови прийняття протекції [12, с. 315].

О другій годині дня на майдані довбиші вдарили в барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, військове товариство та городян, тобто “все товариство”. Сюди прибув Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 13 полковниками. Загалом зібралися, вочевидь, понад 300 осіб (відомо, що присягли 284 особи). Себто відбувся старшинський з'їзд із залученням жителів (мабуть, представників міської верхівки) Переяслава, а не генеральної козацької ради – верховного органу влади козацької України. Історик Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників [15, с. 353].

Близько 15 години гетьман звернувся із знаменитою промовою до присутніх. Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що назагал в публічних виступах Б. Хмельницький демонстрував досконале володіння мистецтвом показної відвертості й сміливого жесту [15, с. 317]. Як занотовано у звіті московського посольства, Богдан Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни “з гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викорінити Божу церкву”. Ця рада, сказав він, зібралася для того, “щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький цар – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо” [12, с. 353]. Отже, як зауважують ще раз В. Смолій та В. Степанков, йшлося не про те чи залишитися козацькій Україні самостійною, чи обрати протектора, а лише про вибір захисника серед чотирьох. Створювався негативний образ турецького, кримського і польського володарів і позитивний – царя, який є “з нами єдиного благочестя грецького закону, єдиного сповідання, єдино єсми тіло церкви з православієм Великої Росії” [12, с. 316].

Присутні за даними російських джерел (українські відсутні), одностайно загукали: “волимо під царя східного православного...”. Потім, як зауважують українські дослідники В. Смолій, В. Степанков, Н. Яковенко, Переяславський полковник Павло Тетеря, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так вважають? Відповідали: “всі одностайно”. Тоді гетьман прорік: “бути цьому, нехай господь Бог наш укріпить під його царською кріпкою рукою”. А члени ради закричали: “Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми навіки всі єдино були”. У такій чи приблизно такій атмосфері старшинський з’їзд ухвалив прийняття царської протекції [15, с. 353].

Коли, читаючи цей звіт, зауважує Н. Яковенко, звертаєш увагу на стилістику московського дипломатичного етикету, ритуально підне-

сену стосовно царської персони та питань, дотичних православ'я, то все одно мусимо констатувати, що рада пройшла у згоді (що траплялося нечасто). Натомість затьмарив її публічний скандал в Успенському Переяславському соборі, коли прислані з Москви церковнослужителі запросили старшину скласти присягу. Здивований гетьман зажадав, аби спершу присягали від імені Олексія Михайловича послі, що “государ не видасть його, гетьмана, і все Військо Запорозьке польському королю, а також не порушить їхніх вольностей”. Бутурлін, в свою чергу, обурено запротестував: у Московській державі “піддані повинні скласти присягу своєму государю, а не він їм”, бо – гетьману навіть говорити про це “непристойно”, бо ж й козакам, якщо вони хочуть служити цареві, слід “дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву” [12, с. 353].

Ситуація ставала критичною, тож гетьман зі старшиною, покинувши собор, провели довгу нараду. Вислані ще раз до московських послів полковники Тетеря і Григорій Лесницький намагалися вмовити Бутурліна аргументом, який здавався їм переконливим: польські королі завжди присягають своїм підданим. На це Бутурлін відповів, що “того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержавці”; цар прийняв Військо Запорозьке на його прохання, тому козаки повинні пам'ятати про царську ласку й присягнути, а “государеве слово перемінним не буває”. Попри очевидну двозначність становища, відступати було нікуди. Повернувшись до собору, гетьман і старшина виконали присягу, “щоб бути їм з землями і з містами під государевою високою рукою навіки невідступними” [15, с. 354].

Після закінчення переговорів, які тривали ще кілька днів після церемонії, Бутурлін та члени посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягнуло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося вище духовенство, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату; частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля склала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала з присягою Запорозька Січ. Проте говорити про серйозний опір присягання немає підстав. Впродовж шести літ виснажливої війни люди щодалі виразніше настроювались на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних злигоднів, не розуміючи, що насправді набли-

жалася війна ще масштабніша, заради якої, власне, й було укладено Переяславську угоду [15, с. 354].

Аналіз висловленої Богданом Хмельницьким аргументації на користь обрання протектором царя й реакції на неї присутніх (волили під рукою царя православного у “нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависнику Христову, поганину дістатися”) однозначно засвідчує, що єдиним і вирішальним чинником у прийнятті власне цього, а не якогось іншого рішення політичною елітою було усвідомлення нею історичної спільності православної віри населення Малої і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб “ми навіки всі єдино були”, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності (радянські та російські історики трактували раду, – на жаль, останні й нині зображують її – як “возз’єднання України з Росією, Малою і Великою Русі чи просто Русі), а лише єдності конфесійної під протекцією царя. Приймаючи її, ні гетьман, ні старшина навіть гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя й приєднання козацької України як Малої Росії до Великої Росії як її складової територіальної частини.

У їхньому уявленні, як переконливо довів О. Струкевич, цар Олексій Михайлович мав бути спільним монархом обох Росій (який триматиме у своїх руках не лише великоросійський, а й малоросійський скіпетри), які, втім, будуть політично окремими й незалежними одна від одної. Саме тому, щоб наголосити їхню самостійність і рівноправність під владою царя-протектора, уже цього ж дня (18 січня) Б. Хмельницький у листі до нього вперше (на що звернули увагу С. Плохій і П. Толочко) вніс до його титулу суттєву зміну: замість “всієї Русії самодержавця” вжив термін “всєї Великої і Малої Росії самодержавця”. Через місяць він був взятий на озброєння російською урядовою канцелярією.

У світлі сказаного необґрунтованою виглядає спроба Б. Флорі, як зауважують критики, спираючись на ідею етнічної спорідненості українського, російського й білоруського народів, довести, що, поперше, на середину XVII ст. замість них існував якийсь міфічний східнослов’янський “єдиний “руський народ”, а, по-друге, що відповідно до ухвали Переяславської ради відбулося входження “територій створеного в результаті народно-визвольної війни на східнослов’янських землях Речі Посполитої гетьманства до складу Руської держави...”, яке було “сприйняте обома сторонами як відновлення минулої єднос-

ті, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами” (див. [12, с. 317–318].

Сучасна українська історіографія Переяславської ради представлена дослідженнями В. Брехуненка, В. Горобця, С. Грабовського, Т. Гунчака, І. Іванченко, Ю. Мицика, О. Рафальського, В. Сергійчука, М. Славинського, О. Струкевича, Т. Чухліба, Н. Юсовою та ін. Дослідник Ю. Мицик опублікував матеріали з історії досліджень Переяславської ради 1654 р. [8]. Як же оцінює історична наука, зокрема, українська, сам факт Переяславської ради та тих угод, які з неї випливали? Переважна більшість істориків сходяться на тому, що договір був недосконалий, “сирий”, дозволяв різні тлумачення сторонами, які його підписали. Разом з тим його слід вважати і певним проявом дипломатичної ментальності, з одного боку, європейської, на якій виховувалися українські політики і державні провідники, та азійської, властивої московській дипломатії. Найпоширенішими є такі думки: договір (1654 р.) є “персональною унією”, коли дві незалежні держави визнають зверхність одного монарха; договір встановлював васальну залежність України від Росії; Україна прилучилася (як автономія) до Росії; договір мав характер військового союзу проти Польщі [3, с. 175–176].

Джерела та література:

1. Боплан Гійом де Левассер. Опис України. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 302с.
2. Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Національна Академія наук України; Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – С. 11–42.
3. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
4. Шашкевич Я. Павло Тетеря / Я. Дашкевич // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – С. 253–274.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / [Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]; Ін-т сусп. наук АН УРСР. – Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
6. Липинський В. Твори. – Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті /

Східно-європ. досл. ін-т ім. В.К. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України; Ред. Л.Р. Білас, Я. Пеленський (ред.). – Філадельфія, СЕДЦ, 1991. – 346с.

7. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

8. Мицик Ю. А. З історії досліджень Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 72–80.

9. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д.С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

10. Одінцева Г. С. Теорія та історія державного управління: Навч. посіб. / Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н.М. Мельтюхова. – К.: “Видавничий дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

11. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – [3-тє вид.]. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.

12. Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.

13. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: “Альтернативи”, 1997. – 368 с.

14. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. / Національна Академія наук України; Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 382 с.

15. Яковенко Н. Нарис історії середньочної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. [3-є вид., перероблене та розшир.]. – К.: Критика, 2006. – 584с.

Петро Радько (*Полтава, Україна*). Сучасна українська історіографія козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини

У статті в історіографічному аспекті розглядається діяльність козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини. Звернута увага на особливості функціонування козацьких рад, викликаних умовами активізації національно-визвольної боротьби проти польського гніту та утвердження незалежної Української гетьманської держави.

Ключові слова: Козацтво, козацька рада, старшинська рада, Б. Хмельницький, І. Виговський

Петр Радько (*Полтава, Украина*). **Современная украинская историография козацких рад как органа государственной власти периода Хмельниччины**

В статье в историографическом аспекте раскрывается деятельность козацких рад как органа государственной власти периода Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII века. Обращено внимание на особенности функционирования козацких рад, вызванных необходимостью активизации национально-освободительной борьбы против польского гнета и создания независимого Украинского государства.

Ключевые слова: Козачество, козацкая рада, старшинская рада, Б. Хмельницкий, И. Выговский

Petro Rad'ko (*Poltava, Ukraine*) **Contemporary Ukrainian historiography of the Cossack Radas as an organ of the state government during Khmelnytskyi's period.**

In the article is considered activity of Cossack councils as the bodies of state power in historiographical context. It is accented on the features of the functioning of Cossack councils during the liberation war against Polish oppression and the development of independent Ukrainian Hetman state.